Studia Ucrainica Varsoviensia 3
JĘZYKOZNAWSTWO

Наталія КОВАЛЕНКО
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Фітоніми у творенні фразеологічного значення „нерозумний"

Фразеологізми українського діалектного мовлення стали об'єктом ґрунтовних досліджень останніх десятиліть (праці Г. Аркушина, М. Демського, А. Івченка, Г. Доброльожі, Г. Ступінської, В. Ужченка, Д. Ужченка та ін.), хоч існують труднощі у збиранні матеріалів, пов'язані з рівнем компетенції мовця (не кожен носій говірки володіє майстерністю емоційно та образно виловлювати свої думки, почуття та емоції), з його розумінням натуральності буття.

Емпіричну базу фразеологічного рівня мови постійно наповнюють матеріали статей, дисертацій, монографій, атласів говорів української мови тощо. Зауважимо, що для вирішення актуальних проблем просторового буття фразеологізмів і їх компонентів, виявлення ареальних кореляцій, коли територія побутування фраземи та її лексичного наповнення збігається (повністю або частково) чи не збігається, є потреба у лексикографічних працях, що фіксують особливості говіркового мовлення українського простору, а також збірках текстів.

Предметом статті є структурно-семантичний опис фразем із компонентами-фітонімами, що наповнюють фразеосемантичний ряд „нерозумний, дурний". Матеріалом вивчення є системно зібрані автором записи живого мовлення подільських, волинських, буковинських і наддністрянських говірок, а також сучасні словники фраземіки українських діалектів.

Лексикографічні праці підтверджують надзвичайно багатий фонд стійких сполучень слів у структурі українських (та й слов'янських) говірок, які є генетичною базою літературної мови.

Сьогодні цінний реєстр фраземіки говорів найповніше представлений у фразеологічних словниках, що презентують три наріччя української мови. Найповніше представлені східнослобожанські й степові говірки Донбасу у фразеологічному словникові В. Ужченка, Д. Ужченка (у 6-му виданні подано більше восьми тисяч одиниць із ілюстративним матеріалом

і коментарями)[1]. З південно-східного наріччя, а саме з територій Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей, зібрав і впорядкував розмовно-просторічні ареальні фраземи (три тисячі одиниць) В. Чабаненко[2]. Північне наріччя представлено переважно зразками фразем західнополіських говірок у словнику Г. Аркушина „Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині"[3]. З. Мацюк у словнику західнополіських фразеологізмів „Що сільце, то нове слівце"[4] усі варіанти подає фонетичною транскрипцією, що надалі уможливлює вивчення й інших рівнів територіального мовлення. Середньополіські упорядкувала Г. Доброльожа у „Фразеологічний словник говірок Житомирщини"[5], у якому подано понад сім тисяч одиниць і за алфавітом стрижневого слова, і за тематикою.

Найбільше з говірок південно-західного наріччя описано архаїчні лемківські, що належать до карпатської групи. „Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини"[6] Н. Вархол, А. Івченка знайомить з розмаїттям фразеосинонімів, є цінним для збереження й вивчення цих говірок, тому що у записах використано фонетичну транскрипцію. Лексичне розмаїття компонентів лемківських фразем, архаїчні фонетичні та граматичні елементи відбито у словнику Г. Ступінської, Я. Битківської[7]. У „Словнику волинських фразеологізмів" Н. Кірілкової[8] подано майже дві тисячі сталих виразів, які не зафіксовані в складі літературної мови і є традиційними для носіїв волинського говору. Окрім того, опубліковані матеріали до словників буковинських говірок (Н. Бабич), покутсько-гуцульських (М. Лесюк), подільських (М. Доленко, Н. Коваленко) та ін. уможливлюють діалектологічний підхід до об'єкта дослідження – підвищену увагу до розмовного тексту, до проблеми „життя" слова й фразеологічної одиниці в просторі й часі.

Для науковців залишається актуальним розуміння схеми переходу елемента позамовної дійсності у вербальну площину, які саме знання набувають символічності та можливості відтворюватися в мовленні. Значення фразем позначене складними внутрішніми семантичними й мотиваційними процесами, тому що

---

[1] В. Ужченко, Д. Ужченко, *Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу,* Луганськ 2013.

[2] В. Чабаненко, *Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини,* Запоріжжя 2001.

[3] Г. Аркушин, *Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині,* Люблін-Луцьк 2003.

[4] З. Мацюк, *Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся*, Луцьк 2013.

[5] Г. Доброльожа, *Фразеологічний словник говірок Житомирщини,* Житомир 2010.

[6] Н. Вархол, А. Івченко, *Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини*, Братіслава 1990.

[7] Г. Ступінська, Я. Битківська, *Фразеологічний словник лемківських говірок,* Тернопіль 2013.

[8] Н. Кірілкова, *Словник волинських фразеологізмів*, Острог–Рівне 2013.

значення слів-фітонімів переплітаються зі змістом інших компонентів, таким чином витворюючи лінгвістичну універсалію.

Серед одиниць семантичного ряду „нерозумний, дурний” помітне місце посідають компаративні фраземи, де іменники називають дуже звичні городні рослини, що є продуктами щоденного чи традиційного вжитку: у західноподільських говірках *дур|ний* (*дур|не) йак бара|бол'а* (тут і далі зберігаємо правопис словників); наддністрянських *дурни'й йак фасо'л'е*; закарпатських *дô'вгий, йак тôпôл'а, а дурны'й йак фасô'л'а*; *дурны'й, ги пасу'л'а*; лемківських *глу'пый як фасо'ля*; степових, слобожанських *дурний як квасоля.* Зауважимо, що територіальні назви рослин є абсолютно природним компонентом говірок і повністю закріпилися в сталих відтворюваних виразах. Таким чином, маємо приклади накладання ареалів лексики та фраземіки.

За матеріалами записів середньополіських говірок, чітко простежується перевага назв дерева в компаративних сполуках: *дурний як дуб, тупий як сибірський дуб, тупий як дерево*. Зауважимо, що у слов'янських говорах флоризм *дуб* часто виступає у загальному значенні *дерево*. У носіїв новостворених слобожанських говірок найвищий вияв ознаки „дурний” реалізується у виразах: *як три дуби разом*; *упасти з дуба в (на) сосну*; *упасти з дуба на кактус*. Саме ці фраземи можна віднести до новостворених. Архаїчні лемківські говірки вираз *як з дуба хпасти* фіксують зі значенням „несподівано, зненацька з'явитися”, на Житомирщині *упасти з дуба* – „не знати чогось”.

Структурно-семантичну модель „мати + фітонім + в голові = дурний” виявляємо у таких фраземах: середньополіських говірок *в голові гнила капуста*; західноподільських *ка|пуста ў голо$^{(у)}$|в'і*; *дур|ман ў |голову посе^{и}|лиўс'а*; лемківських *в го'лові тендеріза* (кукурудза); закарпатських *в гôлôві' мох*; східностепових *голова травою напхана.*

Найпоширенішими є одиниці структурно-семантичної моделі „наївся + отруйної речовини = збожеволіти; дурний”, що репрезентована в трьох наріччях української мови: західноподільські *бе^{и}ле^{и}|ни на|йисти^{е}с'*; *дур|ману на|йисти^{е}с'а*; лемківські *ша'лены гри'бы поїв (поїла, поїло); на'їв ша омы'лки* (ріжки маткові); *надрагу'лю вы'пив / з'їв, са надрагу'лі наїв; мадрегулі наївся*; середньонаддніпрянська *маку наївся*; бойківська *мандритулі на|ївся, та |голий |гопки тне* „збожеволів”; східностепова *белени об'ївся*; слобожанська *блекоти об'ївся*; середньополіські *як блакуту наївся; як блекоту об'євся; як чемериці наївся, як собачої петрушки наївся*; *беладонни наїстися*; *об'їстися блекоти* „говорити дурниці; втратити розум”. Активність побутування одиниць на позначення розумових здібностей пояснюється загальною типологічною рисою фразем-них систем: переважання фразем для лінгвалізації негативних рис характеру, вчинків, гострих (трагічних) переживань людини.

Численні поля лексичних і фразеологічних номінацій, їх просторове поширення (накладання чи розбіжності) дають нові дані для досліджень конкретних мовних процесів на тлі аналогічних процесів говіркового мовлення.

Діалектизми-фітоніми виступають образним конкретизатором діалектних фразем, підтверджують тезу про те, що ареали вживання цих мовних одиниць і їх компонентів можуть не збігатися. Про те, що лексема на позначення отруйної рослини є, але носії говірок не знають стійкого сполучення, засвідчує приклад: у полтавських говірках *бовкун* уживається зі значеннями 1. дурман, дурний. *А вона сидить, насупившись, як той бовкун.* 2. Ярмо для запрягання одного вола[9], але не зафіксовано фраземи з таким компонентом.

У східностепових говірках побутує фразема *два раза диню бачив* зі значенням „дурний", що, ймовірно, розвинулося з означення недосвідченості людини. Структуру „прикметник + голова" (за синтаксичною моделлю „adjective + substantive") мають фраземи з прозорою мотивацією, що побутують у сучасних східностепових говірках (*солом'яна голова*) й архаїчних закарпатських *(голова соломйана),* у лемківських *диняна голов* – „нерозумна, нетямуща людина". Ад'єктивний компонент передає негативно-оцінну характеристику і не поєднується семантично з субстантивним компонентом, внаслідок чого з'являються відповідні судження про людину.

За структурно-семантичною моделлю „мати + щось непотрібне + в голові = дурний", де мотиваційним компонентом може виступати похідна лексема (частина дерева, залишки збіжжя), побудовані фраземи лемківських говірок *ма'ти поло'ву в го'лові*; *пилови'на (полова) в го'лові (отру'би)*; середньополіських *дурний як пеньок, пень гороховий; дурний як дуб; тупий як пеньок неотесаний; тупий як сибірський дуб; тупий як дерево*; східностепових *опилки в голов; голова соломою (травою) напхана.*

Уживаною в говірках південно-західного наріччя є лексема *слуп*, що походить з польської мови, а в „Словнику української мови" фіксується з ремаркою *застаріле*[10]. У говірках цього наріччя *слуп* – це стовп з дерева, відповідно зафіксовано активне вживання фраземи *дурний як слуп.* У буковинських говірках, наприклад, аналізована лексема вживається з двома значеннями: *слуп* – 1. стовп, наприклад: *Хто цей слуп від рáдії вікришив*; 2. перен. дурень: *Та ви шо смієтéси, би я за цéго слýпа ішлá?*[11]. Носії боржавських говірок Закарпаття вживають лексему *стовп* (і як компонент фразем), а в сучасних волинських говірках уживається *стовп у* складі фразеологізмів, хоч у словнику говірок Рівненщини зафіксовано *слуп* – стовп у стіні будівлі[12]. У середньополіських говірках та наддніпрянських говірках південно-східного наріччя, у лемківських компонентом фразем є лише *стовп: дурний як стовп.*

Отже, на відміну від тотожних фразем, більшість яких фіксована в суміжних зонах, сталі вислови, які протиставляються діалектизмами, побутують, як

---

[9] В. В а щ е н к о, *Словник полтавських говорів*, Харків 1960.

[10] *Словник української мови*, т. 9, Київ 1978, с. 381.

[11] *Словник буковинських говірок,* за заг. ред. Н. Г у й в а н ю к, Чернівці 2005, с. 502.

[12] О. Є в т у ш о к, *Вивчення лексики говірок Рівненщини*, Рівне 1997, с. 116.

правило, у дистантних ареалах. Фраземи українських суміжних чи дистантних зон, які збігаються за компонентним складом, але різняться за семантикою, становлять кількісно невелику групу, але виявляється в цьому фразеосемантичному полі.

Досліджувані фраземи з компонентами-фітонімами виявляють здебільшого значення „дурний, нерозумний", але воно ніяк не дорівнює поняттям „психічно хворий, розумово відсталий". Носії говірок, за матеріалами текстів усного мовлення, такі вислови вживають для характеристики невдало виконаної роботи, помилки, незграбності чи недосвідченості, характеристики незмістовного мовлення тощо. Осіб з дійсно розумовими вадами називають, вживаючи евфемізми, таким чином намагаються не образити, пом'якшити сказане: *Бог забрав (відібрав) розум; слабенький на голову* тощо.

Фраземний фонд українських говірок засвідчує його численність у мовленнєвій практиці їх носіїв та беззаперечний чітко виражений антропоцентричний характер діалектних фразем. Ці мовні одиниці мають здатність зберігати в компонентному складі лексичні діалектизми, консервувати фонетичні та граматичні особливості говірок. Навіть представлений матеріал доводить існування чисельних відмінностей у компонентах і схожість у виборі конкретних мотивацій і структур. Фітоніми у складі стійких сполучень слів активно вживаються і поза їх межами, отже, ареали побутування названих мовних одиниць переважно збігаються.

БІБЛІОГРАФІЯ

Аркушин Г., *Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині*, Люблін–Луцьк 2003.

Вархол Н., Івченко А., *Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини*, Братіслава 1990.

Ващенко В., *Словник полтавських говорів,* Харків 1960.

Доброльожа Г., *Фразеологічний словник говірок Житомирщини,* Житомир 2010.

Євтушок О., *Вивчення лексики говірок Рівненщини*, Рівне 1997.

Кірілкова Н., *Словник волинських фразеологізмів*, Острог–Рівне 2013.

Мацюк З., *Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся*, Луцьк 2013.

Словник буковинських говірок, за заг. ред. Н. Гуйванюк, Чернівці 2005.

Словник української мови, т. 9, Київ 1978.

Ступінська Г., Битківська Я., *Фразеологічний словник лемківських говірок,* Тернопіль 2013.

Ужченко В., Ужченко Д., *Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу*, Луганськ 2013.

Чабаненко В., *Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини,* Запоріжжя 2001.

PHYTONYMS IN THE CREATION OF WORDS WITH THE PHRASEOLOGICAL MEANING "FOOLISH"

Research into the phraseological component of dialects in different Ukrainian areas is especially relevant due to the fact that during the last decade the phraseology of dialects has been studied very intensively, despite all the difficulties connected with collecting dialect material and the unrefined methods of their researching.

The article is devoted to the structural/semantic description of phraseological units with phytomyn components, which make up the phraseologic/semantic line "unclever, stupid". The source for this research was material from dictionaries, phrasal dictionaries, and from collections of modern words from three dialects of the Ukrainian language. Analysis of phraseological units and their components in space allowed for the determination of either non-fixed phrases or the absence of their expected components, the firmness of different dialectal phenomena, and system phenomena within phraseology.

Key words: phraseological unit, phytonym, dialect unit, dialect language, phraseological component, area.